श्रीदलपतिराजविरचितः

नृसिंहप्रसादः

व्यवहारसारः ।

व्याकरणाचार्य–मीमांसातीर्थ–धर्मशास्त्र–शास्त्रि–टिल्लुइत्युपाख्य

पण्डितविनायकशास्त्रिणा सभूमिकोपस्कारं सम्पादितः ।

THE

NRISIMHA PRASĀDA

VYAVAHĀRA SĀRA

of

S'RĪ DALAPATIRĀJA

Edited with Introduction etc.,

By

VYĀKARAṆĀCHĀRYA, MIMANSA TIRTHA, DHARMASHASTRA SASTRI

SRI VINĀYAKA S'ĀSTRI TILLŪ

Post-Āchārya Research Scholar,

Govt. Sanskrit College,

BENARES.

1934.

भूमिका

आनन्दवनविद्योतिनित्यानन्दपदाम्बुजम् ।
वन्दे चिन्मकरन्दाय मिलिन्द इव सन्ततम् ॥

अथेदं प्रस्तूयते नृसिंहप्रसादाभिधानस्य वृहतो धर्मशास्त्रीय प्रबन्धग्रन्थस्य व्यवहारसाराभिधं प्रकरणं संमुद्रय प्रकाशयितुम् ।

धर्मेण सुखमेधते ।

सुखार्थी हि सकलोऽयं लोकः । सुखं च न पाप-प्रशममन्तरा । स च धर्मानुष्ठानैक साध्यः । 'धर्मेण पापमनुदति' इत्यामनानात् । धर्मश्च प्रतिवर्णं प्रत्याश्रमं प्रति-व्यक्ति नियत-कर्तव्य रूपः । तच्च सम्यक् परिपालितं सुविभर्ति व्यष्टि-बहुलां समष्टिम् । अपरिपालितं हि लोकक्षोभं करोति । तदाहुरभि-युक्ताः—'धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।' तस्माद्धर्माधीनं सुखमित्यविवादम् । तदाहुः—

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
सुखं तु न विना धर्मात्तस्माद्धर्मं समाचरेत् ॥ इति ।

धर्मे प्रमाणं न लौकिकम् ।

स चायं कथं ज्ञेयः ? न तावत्प्रत्यक्षादि-भिः । तेषां विषयेन्द्रियादिदोषजमिथ्या-ऽवबोधबाध्यत्वेन अलौकिकेऽर्थे अबाधितप्रत्ययानुत्पादकत्वात् । विद्य-मानोपलम्भनत्वाच्च । किञ्च सम्वादान्तरसापेक्षस्वभावो लौकिकः प्रत्ययः पारलौकिकफलसाधनाधिगमे तद्विरहे तत्र अप्रवृत्तिकरः स्यात् । अतोऽसंनिकृष्टसाध्यसाधनभावासन्दिग्धप्रतिपत्तिकरः कश्चन शब्द-राशिरेव शरणमभ्युपेयः । स च भगवती श्रुतिरेव । तथा चावितथमु-क्तम्—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' 'वेदोऽखिलो धर्ममूल' मित्याद्यनुशा-सनैः । सा हि अतिमानुषी Superhuman-विध्यवबोधाधीनपुरुष-

प्रवृत्तिकरी नियमयति सकललोककर्तव्यकलापम् । स्वेच्छाचा

किन्तु वेदः ।

री हि लौकिको जनस्तमात्मेच्छया विनिय
च्छन्मात्स्यन्यायमनुभवेत् । सा हि अपौरुषे
यी परमपुरुषप्रभावाविर्भाविता वा स्यान्नाम । सर्वथा जडवाद
कलुषितपुरुषदोषलेशसंस्पर्शशून्या जननीवाहैतुकं जगन्निःश्रेयसो
पायमुपदिशतीति सकलैरार्यचरितैः शिरोधार्यैव ।

वेदाङ्गानि ।

सा च 'शिक्षा कल्पो व्याकरण' मित्यादिभिः षड्भि
रङ्गैरभ्युपेता सम्यगवगमयति धर्मरहस्यमिति निग
मयति स्वाध्यायविधिः 'ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय
श्च' इति । यथा चाङ्गान्येतदर्थज्ञानमुपकुर्वन्ति तथा प्रथितमेव वि
दुषामनवसरभयात्तु न प्रपञ्च्यते ।

स्मृतिः ।

एवं श्रुतिमतमार्गानुगाः मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्या
दिपरमर्षिप्रणीताः स्मृतयोऽपि धर्ममर्मज्ञापनेऽतिशयसु
पकारिकाः । यतो हि श्रुतीनामनन्तत्वाद् दुरूहत्वात् कालकलन
याऽनुपलब्धसकलशाखत्वात् तपःस्वाध्यायाद्यधिकारितावच्छेदकन्य
नत्वादल्पायुषा मानुषेण सामग्र्येणाध्येतुमशक्यत्वादसुकरः सर्वेष
ततो धर्ममर्मपरिचयः । अतस्तदुक्तार्थानुशीलनानुष्ठानादिपरमतप
प्राप्तप्रभावाणां मन्वादिमहर्षीणां वचनाधीना हि प्रात्यहिका
द्याचरितव्यानाचरितव्य Positive law-धीः ।

तत्र श्रुतिविरोधे, मिथः स्मृतीनां द्वैधे वा कथङ्कारं प्रमेयप्रतिपत्ति
रित्यन्यत्र विस्तरः ।

आचारः ।

एवमविगीतः सदाचारः-Customs-श्रुतिस्मृतिग्रन्थरहस्यमवि
दुषोऽपि लोकान् यष्टिरिवान्धं सत्पथमुन्नयति । तथा च—

'येनास्मत्पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥' इति

स चायं शिष्टानाम् , अविगीतः-Not to be immoral, अदृष्ट-
लाभादिमूलकः, सनातनः-Ancient, लोकाविद्विष्टः-Not apposite

to public policy-आदरणीयेा नान्य इत्यादिविषये यथाऽवसरं विचारयिष्यते ।

पुराणानि । एवं पुराणानि अपि दृष्टान्तप्रदर्शनव्याजेनार्थवादविधया, क्वचिच्च साक्षादेव यथा कलिवर्ज्यादौ धर्मावबोधकत्वेन परमुपकुर्वन्ति कान्तासम्मिततयोपदेशकानि ।

कालः कलहकरालः क्रमेण । दुरूहाः श्रुतयः । विभिन्नाः स्मृतयः ।

निबन्धग्रन्थाः । संशयोत्थितिः पुराणेभ्यः । देशाचाराः सहस्रशः ।

आपाततः प्रतीयते वचनेषु विरोधः । तत्रैकवाक्यत्वेन कार्याकार्यावगत्यै मीमांसाशास्त्रसिद्धसमन्वयादिव्यवस्थास्ववस्थितेः तत्तद्देशकालोचिताचारचर्चाविचक्षणैः असहाय-मेधातिथि-विज्ञानेश्वरप्रभृतिभिराचार्यैर्मनुनारदादिस्मृतयो व्याख्याताः । लक्ष्मीधर-हेमाद्रि-देवण्णभट्टादिभिश्च निबन्धग्रन्थाः संग्रथिताः ।

तान्येतानि स्मृति-व्याख्या-निबन्धादीनि धर्मशास्त्रत्वेन व्यपदिश्यन्ते । तथा च—

धर्मशास्त्रम् ।

'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥'

'श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।'

इत्यादिवचननिचयो निश्चिनुतेऽमुमर्थम् ।

ध. शा. विकासकालः । एतस्य धर्मशास्त्रस्य ग्रन्थरूपेण विकासः समयः समयनिर्णयनिपुणैराधुनिकैर्विद्वद्भिः सामान्यतस्त्रिविधो निम्नलिखितो निर्द्धारितः ।

तत्राद्यः—खिस्ताब्दारम्भात्प्राक् षष्ठशतकादारभ्य । अत्र गौतमबौधायनापस्तम्बादिधर्मसूत्राणि प्राचीनतमा मनुस्मृतिश्च निरमीयन्त ।

द्वितीयः—खिस्ताब्दप्रथमशतकात् अष्टमशताब्दीं यावत् । अत्र हि विविधा याज्ञवल्क्य-नारद-कात्यायनादिस्मृतयः प्रकाशमीयुः ।

तृतीयश्च—सप्तमशताब्दीतः अष्टादशतमशतकावसानपर्यन्तः ।

अत्र हि पूर्वमसहायमर्तृयज्ञ—मेधातिथ्यादिभाष्यग्रन्थाः, ततः विज्ञानेश्वर—अपरार्कप्रभृतिविरचिताः व्याख्याः, कल्पतरु–स्मृतिचन्द्रिका—चतुर्वर्गचिन्तामणिप्रभृतिमहानिबन्धाश्च प्राकाश्यमापुरिति सङ्क्षेपः ।

प्रसक्तम् । एवञ्च श्रुतिस्मृतिमनुसरतीभिः मन्वादिस्मृतिभिः 'व्यवहारान्नृपः पश्ये' दित्यादिना वचनचयेन अर्थिप्रत्यर्थि विवादात्मकव्यवहारदर्शनं प्रजापरिपालनाङ्गत्वेन लोकगुप्तयेऽधिकृतस्य जनपदैश्वर्यवतो राज्ञः Power of sanction कर्तव्यत्वेन सेतिकर्तव्याकं विधीयते । स च व्यवहारः चतुश्चरणः अष्टादशपदः राज्ञा प्राड्विवाकेन परिषदादिना—वा पुराकाले विचार्य आसीत् । तदवलाकनयाथार्थ्येन च राज्ञः प्रजापरिपालनमत्यधिकं सिद्धं भवति स्मेति सुस्पष्टं वेद्यमस्माकं प्राचीनधर्मशास्त्रवाङ्मयसागरावलोडनेन ।

सम्प्रति । सोऽयमष्टादशपदोपबृंहितोऽभिहितोऽपि व्यवहारः सम्प्रति शासनाधिकृतैः–रिक्थ—Inheritence–संविभाग–Succession–दत्तक–Adoption–प्रभृतिषु केषुचिदेव देयनिबन्धनेषु—Suits of Civil–nature–विचार्यो भवति नेतरेषु ऋणादानादिषु साहसादिषु दण्डनिबन्धनेषु–Criminal–च ।

सच सत्स्वपि श्रुतिस्मृतिग्रन्थेषु परःशतं सम्प्रति तद्व्याख्यातृ–निबन्धकृदुक्तानुसरणेन तत्र तत्र वर्तमानरूढयादिबलेनैव

सम्प्रति निबन्धादि- च निर्णेय इति निर्णीतं साम्प्रतिकभारतीयमुख्यन्यायपरिषदा–Privy council ।

भिर्निर्णयः ।

निबन्धकृदुक्तिषु विरोधादौ भासमानेऽपि तत्तद्देशनिरूढजातिकुलाद्याचारत एव निर्णयः । शास्त्राद्रूढेर्बलीयस्त्वात्–

रूढिः । "for under the Hindu system of law, clear proof outweigh the written text of law" (collector of

Madura v. Moottoo Ramalinga case of 1868) इति निर्धारितम् ।

एवमनेके प्रबन्धा मिताक्षरा-दायभाग--मयूखादयः । ते च क्वचिद्विषयेषु मिथो विवदन्ते । यथा-मिताक्षरा हि सप्रतिबन्धाप्रतिबन्धभेदाद्दायद्वैविध्यं मन्यते । जीमूतवाहनस्तु सर्वमेव दायं सप्रतिबन्धम् । एवं विज्ञानेश्वरः एकशरीरावयवसम्बन्धनिबन्धनं-Propinquity of Blood-सापिण्डयं सर्वत्राह । दायभागकृत्तु पिण्डदानक्रियाधिकार-Religious efficacy-निबन्धनम् । मयूखकृत्भगिनी-दुहित्रादीनां सम्पूर्णस्वामिकं रिक्थमाह । नेतरे । एवं पितुः प्राङ्माताऽनपत्यमृतपत्नीकधनाधिकारिणीति मिताक्षरा आह । मयूखादयो मातुः पूर्वं पितेत्यादि । एवं सत्यपि स्मृतिवचनसाम्ये व्याख्यातृ-Interpretation-कौशलेन प्रादुर्भूते विमतजालेऽपि नाप्रामाण्यं कस्यापि । नाप्यनवस्था । किन्तु अविरोधाय साम्प्रतिकैर्दूरदर्शिभिर्न्यायदर्शिभिः दायभाग-मिताक्षरयोः सम्प्रदायभेदो वङ्ग-तदितरभारतयोर्व्यवस्थापितः ।

निबन्धेषु विमतम् ।

सम्प्रदायभेदः । -Different law Schools,

उपसम्प्रदायाः ।

एवं मिताक्षरासम्प्रदायान्तर्गताश्चापरे चत्वार उपसम्प्रदायाः स्वीकृताः । ते च—

१ काशी सं.
२ महाराष्ट्र (गुर्जर विदर्भ) सं ०
३ द्रविड सं.
४ मिथिला सं. इति ।

तत्र काशीसम्प्रदाये वीरमित्रोदय—निर्णयसिन्धु-दत्तकमीमांसादयः । महाराष्ट्र सं. नि. सि.-विवादताण्डव-मयूख-वीरमित्रोदयादयः । द्रविडेषु स्मृतिचन्द्रिका-पराशरमाधवादयः । मिथिलायां वि० चिन्तामणि-वि० रत्नाकरप्रभृतयः । सर्वेष्वपि मिताक्षराऽविशिष्टा ।

वङ्गेषु च दायभाग-दा. तत्त्व-दा. क्रमसङ्ग्रहादयः । तत्राप्यनुक्ताविरुद्धयोर्मिताक्षरा समादरणीयैवेति ।

एवं प्राचीनशिष्टपरिगृहीतपथमनुयात्यपि न्यायशकटे सम्प्रति बहुविद्वज्जनसम्मत्या अभिनवा विचारधाराः—amendments—प्रवर्तन्ते—Privy council-मुख्यन्यायपरिषदि इति तत्र विषये नेह प्रपञ्चो योग्य इति मत्त्वा प्रकृतमनुसर्यते ।

प्रकृतो ग्रन्थः ।

इह प्रकाश्यमानः प्रकृतो व्यवहारविषयप्रकाशकनिबन्धान्यतमः व्यवहारसारः षोडशतमविक्रमशताब्दीमध्ये दक्षिणदिङ्महीपालनिजामशाहामात्येन महाराजाधिराजदलपतिराजेन बहुविधधर्मशास्त्रप्रबन्धपर्यालोचनपुरस्सरं प्रणीतस्य नृसिंहप्रसादाख्यस्य महाप्रबन्धस्य पञ्चमो भागः पाठकानां पुरस्तादुपस्थापितः ।

बृहतो ग्रन्थस्यास्य द्वादश साराः (प्रकरणानि) सन्ति । तथा हि—

(सं. सा.) संस्कारसारः प्रथमो द्वितीयस्त्वाह्निकाभिधः ।
श्राद्धसारस्तृतीयस्तु चतुर्थः कालनिर्णयः ॥
पञ्चमो व्यवहाराख्यः प्रायश्चित्ताभिधो····· ।
·····नाशकः [सप्तमस्त्वघनाशकः] ॥
अष्टमो व्रतसाराख्यः पुराणोक्ताभिधायकः ।
नवमो दानसाराख्यः सर्ववर्णाधिकारकः ॥
दशमः शान्तिसंज्ञो वै तैर्थ एकादशः स्मृतः ।
देवप्रतिष्ठासारश्च द्वादशः परिकीर्तितः ॥ १७-२० ॥

कीटदष्टानि स्थानानि रिक्तानि । प्रायश्चित्तसारः षष्ठः कर्मविपाकसारश्च सप्तम इति तत्तात्पर्यम् ।

तत्र संस्कारसारे धर्मपदार्थविमर्शनम्, श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणानि, पुराणप्रामाण्यम्, कलिवर्ज्यमित्यादि प्रास्ताविकमुक्त्वा जातकर्माद्याः संस्काराः आश्वलायनापस्तम्बमाध्यन्दिनपद्धत्यनुसारेण प्रतिपादिताः।

तथा च (सं० सा०)—

आश्वलायनापस्तम्बयाज्ञवल्क्यमतानुगाः ।
श्रीनृसिंहप्रसादेन क्रियां कुर्वन्तु नित्यशः ॥
तत्तद्गृह्यानुसारेण कारिकादर्शनेन च ।
ज्योतिःशास्त्रादिदृष्ट्या च यथामति विरच्यते ॥ इति ।

आचारप्रसङ्गेन मातुलसुतापरिणयनं वेदाभिहिततया न दोषावहमित्यभिदधे । एवं 'यत्र स्मृतिपौराणयोर्विरोधस्तत्र विकल्पः समबलत्वात्' इति मतमाचख्यौ । एवं चतुर्विधाश्रमधर्माः स्नातकधर्माश्च संस्कारसारे निरूपिताः ।

एवं तेषु तेषु प्रकरणेषु [सारेषु] तत्तत्समाख्यानुरोधेन तत्तद्विषयाः प्रतिपादिताः ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता श्रीमन्महाराजाधिराजाभिधानाङ्कितः दलपति राजो दलाधीश्वरो दलाधीशो नाम वा माध्यन्दिनयजुःशाखाध्यायी भारद्वाजगोत्रः श्रीमद्वल्लभ ग्रन्थकर्ता । पण्डितात्मजः इति—

प्रौढश्रीद्विजराजवंशतिलकालङ्कारहीरप्रभुः
भारद्वाजकुलानुगः प्रथमया यः शाखयालङ्कृतः ।
श्रीमद्वल्लभसूनुरात्मनिरतः सत्सम्प्रदायाग्रणीः
सारेऽस्मिन्व्यवहारनाम्नि विशदे श्रीमान्दलाधीश्वरः ॥ इति

प्रतिप्रकरणावसानपठितात्पद्यादवसीयते ।

एतद्ग्रन्थादौ स्वेष्टदेवताश्रीनृसिंहप्रणतिपुरस्सरमयमुत्तरपद्येन देवगिरिनृपतिं रामं, सामविन्नामकं दिल्लीश्वरं, तदधिकतरप्रभावं च निजामसाहं स्वप्रभुं वर्णयति । यथा-(सं० सा०)

श्रीमद्देवगिरौ पुरन्दरपुरस्पर्धाधिबद्धादरे
रामे राजनि शा(?सा)मवित्किल बभौ राजा स दिल्लीश्वरः ।
दिल्लीशादुपरि क्षितौ समभवन्नैजामसाहो महान्
यद्दोर्दण्डनिजप्रतापमहिमा राज्यं वशे चानयत् ॥ इति ।

एवं स्वस्य निजामसाहामात्यत्वं करणाधीश्वरत्वं (Chief minister or keeper of the imperial records) चोपवर्ण्य स्वस्य सूर्यपण्डिता(१)दासादितविद्यत्वं च वर्णयति । यथा–(श्रा.सा.) ।

"श्रीमत्प्रौढप्रताप महाराजाधिराज–सर्वपुरीसुन्दरीदेवगिरिपुरवराधीश्वर–समस्तयवनाधीश्वर–श्रीमन्निजामसाह–समस्तकरणाधीश्वर–सकलविद्याविशारद–याज्ञवल्कीयलुप्तशाखाप्रवर्तक–द्विजकुलालङ्कारहीर–श्रीवैष्णवमार्गप्रवर्तक–श्रीवल्लभात्मज–श्रीवल्लभपण्डितप्रसादासादित सूर्यपण्डिताभिधगुरु–मन्वादिप्रणीतनीतिशास्त्राभिज्ञ–महाप्रभुस्वकार्यवीक्षणप्रतिनिधीकृत–श्रीमन्महाराजाधि""" इ ।

क्वचिच्चायं निजामसाहं बहुभिः श्लोकैरुपवर्ण्य नेबक्षितिपालपुत्रत्वेन नेबजनित्वेन [Not नेबजन] च वर्णयति ।

यथा (सं.सा.)–

सौन्दर्यैकनिधिं विवेकजलधिं दातृत्वभूमिं पराम् ।
श्रीनेवक्षितिपालसूनुमिह तं नैजामसाहं नुमः ॥ इति ।

एवं (सं. सा.) 'श्रीमन्नेबजनश ? [जनेः स] मस्तकरणाधीशः सतामग्रणीः' ॥ इ० ।

तथा (२)श्राद्धसारपुष्पिकायामौत्कल (Orissa) तैरभुक्ता (Mit-

---

(१) अयं च सूर्यपण्डितः पुण्यश्लोकस्य परमभागवतस्य प्रतिष्ठान (पैठण) वास्तव्यस्य श्रीमदेकनाथाभिधमहाराष्ट्रसाधुवर्यस्य जनकः सम्भवतीति P. W. Kane महाशयः स्वकीये—History of Hindu Dharmrasātra पुस्तके तर्कयति । श्रीमदेकनाथेन हि १४९९ तमे शाके [1573 A.D.] काश्यां श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धे 'एकाकार' नाम्नी महाराष्ट्रभाषाटीका विरचिता याऽद्यत्वे श्रुतिरिव शिरसि धार्यते महाराष्ट्रपण्डितैः ।

(२) "···सूर्यवंशतिलक–औत्कल तैरभुक्त–गौड–गुर्जर–मालव–मागध–पाञ्चालकार्णाटान्ध्राद्यनेकप्रौढराजस्पृहणीयकीर्ति—सकलभूमिमण्डलाखण्डल·····,, (श्रा. सा.)

hila)द्यनेकराजस्पृहणीयकीर्तित्वेन स्वभुजार्जितसाम्राज्यत्वेन च प्रशंसति ।

क्वचिच्चायमात्मानं वैष्णवधर्मप्रवर्तकत्वेन, क्वचित् (सं. सा. गर्भाधान सं.) वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वेन, कुत्रचित्तु (श्रा. सा.) याज्ञवल्कीयलुप्तशाखाप्रवर्तकापरसूर्यत्वेन प्रशंसति ।

स्वग्रन्थस्य च (सं० सा०) मनुविष्णुदक्षोङ्गिरःप्रभृतिप्रणीत-स्मृतिशास्त्र-महापुराणोपपुराणाद्यालोचनपूर्वकत्वं प्रतिज्ञाय निबन्ध-कृतोऽपि कालादर्शानन्तभट्ट-विज्ञानेश्वर-भट्टहेमाद्रि-दीपिकाविवरण-असहाय-प्रयोगपारिजात-मदनपारिजात-कृत्यकल्पतरु-माधव-स्मृ-तिचन्द्रिका-स्मृतिरत्नावली-स्मृतिदर्पण-स्मृतिचिन्तामणि-स्मृतिभा-स्कर-मेधातिथि-विज्ञानतिलक-अपरार्क-विज्ञानमार्कण्ड-भोजराजी-य—विश्वरूपनिबन्ध-नारायणीय-गणेश-वाक्यमीमांसा-स्मृतिमीमां-सा—निबन्धसर्वस्व-स्मृतिमहार्णव-शातातपीयकर्मविपाकसमुच्चय-माधवीय-मैलुगि (?) कर्मविपाक-प्रवराध्याय-प्रवरमञ्जरी-जाति-विवेकप्रमुखाननेकनिबन्धान्, आश्वलायनापस्तम्बसाङ्ख्यायनकात्या-यनकभाष्य—स्मृति-प्रयोगरत्नावली—विधानमालाप्रमुखान्वैदिकग्र-न्थान्.....समगभ्यस्ये"त्यादिना समुल्लिखति ।

एवं तन्त्रवार्तिकव्याख्यातारं भट्टसोमेश्वरं वेदार्थप्रकाशकरमन-न्ताचार्यं लौगाक्षिं त्रिकाण्डमण्डनं च (सं.सा.) स्मृतिरत्नकोश-कारं-श्रीधरीयं-चतुर्विंशत्यध्यायरूपकर्ममीमांसां च उल्लिखति ।

अयं च मातुलसुतापरिणयनस्य वेदाभिहितयाऽदुष्टत्ववादित्वा (सं. सा.) न्महाराष्ट्रः ब्राह्मण इति पर्यवस्यति इत्यास्तां तावत् ।

इदानीं कस्मिन्समयेऽयं ग्रन्थकार आसेति विषये काचिद्विवेचना कर्तव्या । अयं च निजामसाहः अहमदनगरसाम्राज्यसंस्थापकः मलिक

ग्रन्थकृत्समयः ।

अहमदनिजामसाहः [यः १४९० तः १५०८ ई. स पर्यन्तं राज्यं चकार] तत्पुत्रो बुरहाण निजामसाहो [१५०८ तः १५३३] वा स्यात् । प्रायस्तु पूर्व एवेति

P. W. Kane महोदयः । ई. १४८२ तः १६३७ पर्यन्तं दक्षिणस्यां दिशि सुप्रथितो 'बहमनी'वंशः साम्राज्यं बुभुजे । तत्साम्राज्यं Berar, Bijapur, Ahmadnagar, Bedar and Golkonda इति पञ्चधा विभक्तम् । तत्र Ahmadnagar राज्याधिष्ठाता मलिक अहमदः १४८९ ईशवीये वर्षे स्वभुजभीमप्रभावेण पराभूतरिपुदर्पः बहमनीनृपतिपरवशताधुरमुत्सार्य स्वतन्त्रो भूत्वा देवगिरिराज्यमजैषीत् । तेनैव च स्वनाम्ना 'अहमदनगरं' संस्थाप्य राजधानीकृतम् । एवं स स्वविजयचिह्नरूपं 'निजामशाह' नामधेयमकल्पयत् । एतच्च तद्वंशनामत्वेन प्रचलितम् । [अस्मिन्नेवान्ववाये सुप्रथितशौर्यप्रभावा 'चांदबिबी' नाम महाराज्ञी जज्ञे या महाविक्रमेण सम्राडकबरसेनापतिना समं युध्वा स्वस्वातन्त्र्यमरक्षयत्] तत्पुत्रो 'बुह्राणशहा' च यवनोऽप्येनेकेषां 'हिन्दू' विदुषामाश्रयदाता कम्बरसेनादीननेकान् ब्राह्मणानमात्यानकरोत् (महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश)। एतत्समकालिकश्च दिल्लीपतिः सुप्रथितयशा 'हुमायून' नामक आसीत् (म. ज्ञा. को.) ।

[ग्रन्थकृता उल्लिखितः देवगिरीशः 'रामः', दिल्लीशः 'सामवित्' च कः, कस्य च 'नेब' इत्याख्या इत्यादिविषये नैतावता विचरितुं सुशकम् ।]

एवं च 'अहमद निजामशाह' (१४९० ई. स.) कालीनः तत्पुत्रकालिको वाऽयमित्याभाति ।

[सुभाषितरत्न भाण्डागारीयविशिष्टराजप्रशंसाप्रकरणस्थं—

चन्द्रं चन्द्रार्धचूडं चतुरुदधिचयं चन्द्रिकां चन्द्रकान्तं
चार्वङ्गीलोचनान्तं चमरसहचरीवालभारोच्चयं च ।
खर्वीकुर्वन्ति दर्वीकरतिलकमपि ध्वस्तगुर्वीतिभाति
स्वर्वीथि प्रस्थितास्ते दलपतिगृहिणि त्वद्यशःस्तामसोमाः ॥

इति दलपतिरायनृपतिमहिषीप्रशस्ति परं पद्यं केन निर्मितं कं दलपतिं वा बोधयतीति; Jubbulpore समीपस्थित 'गढमण्डला' धीशस्य सुप्रथित-राणी दुर्गावती-राज्ञः पत्युर्वा अन्यस्य कस्यापि वात्रोल्लेख इति च नाद्यापि निर्णयः ।

एवं तत्रैव निजामसाहवर्णनपराः श्लोकाः कं वा महापराक्रमशालिनं निजामसाहं संस्तुवन्तीत्यप्यनिर्णीतम् ।

तत्र हि एकतमेन पद्येन—

अङ्गाः सञ्जातभङ्गाद्य न वनवसतिप्रान्तरङ्गाः कलिङ्गाः ।
तैलङ्गाः स्वर्गगङ्गाभिषवणमतयः शीर्यदङ्गाश्च वङ्गाः ॥
लाटाः स्विद्यल्ललाटाः पदगमनदृढाः श्वासलोलाश्च चोलाः ।
जायन्ते श्रीनिजाम पृथुरण भवतः प्रौढनिःसाणनादात् ॥ इति सकलनृपविजयित्वमस्य सूच्यते ।]

एवं—माधवीय—मदनपारिजात(1360-1390 A. D.)योरुल्लेखादयं तदुत्तर (1400 A. D.) वर्तीति निश्चितम् ।

किञ्च—शङ्करभट्टीय द्वैतनिर्णय-नीलकण्ठभट्टकृतमयूखयोरस्योल्लेखादयं (1575 A. D.) तः प्राग्भाव्येव ।

कतिपयप्रकरणान्ते 'क' पुस्तके १५६८-६९ (1511-12 A. D.) सम्वत्प्रदर्शनात् च ग्रन्थरचना तत्प्राक्कालिकीत्यप्यविवादम् ।

एवञ्च उपरिनिर्दिष्टनिजामसाहसमयाद्यनुरोधादयं ग्रन्थः १४९० तः १५१२ पर्यन्तसमयमध्य एव विरचितः स्यादिति ।

व्य. सारस्य विशेषः ।

प्रकृते च व्यवहारसारे व्यवहारसारीयविषयानुक्रमः—व्यवहारमातृकाः—साधारणविशेषकृत्यानि—राज—राज—सभादि—ज्ञापककारकप्रमाणानि इत्यादीन्युपपाद्य ऋणादानाद्यष्टादशपदो व्यवहारो विवेचितः ।

अयं च प्रायः दायप्रकरणादौ मिताक्षराकृन्मतमेवानुसरति (पृ. २१२) । तथापि क्वचित् क्वचित् मिताक्षरा-मेधातिथि-स्मृतिचन्द्रिका-

कारादिमतान्युल्लिख्य तटस्थ्यमवलम्बते । यथा दायग्रहणक्रमे मातापित्रोः क्रमविषये (पृ. २५२) । तत्र हि 'अत्र यद्बहुसम्मतं तदेव युक्त'मित्युक्तम् । एवं (पृ. २२८) भगिनीनामंशकल्पना विवाहसंस्कारार्था दायभागार्था वेत्यत्र विमतानि प्रदर्श्य 'धर्ममर्मवादिनः सज्जनाः प्रष्टव्याः' इत्यभिहितवान् ।

एवं 'विभक्तधनेऽपि भ्रातर्युपरतेऽपत्यद्वारक एव पत्न्या धनसम्बन्ध' इति मतमसहाय-मेधातिथि-विज्ञानेश्वर-माधवादिनिबन्धानुरोधेन खण्डयति (पृ. २५७) ।

एवं (पृ. २२१) 'अनेकपितृकाणां तु' इत्यत्र 'सामान्यार्थसमुत्थाने' इत्यत्र च अपरार्कविज्ञानेश्वरादिग्रन्थसारल्ये सत्यपि यत्किञ्चिदपि व्याख्याय मतिभेद आपाद्यते । तत्र लेखकप्रमादोऽपि अनर्थकरः सम्भाव्यते ।

एवं (६ पृष्टे) विलक्षणं माधवसरस्वतीमतं खण्डयतः कोऽभिप्राय इत्यशुद्धिप्रायाद्ग्रन्थान्न प्रत्यभिज्ञायते ।

अस्य हि ग्रन्थकर्तुः निजामसाह करणाधीश्वरत्वेन तद्राज्ये हिन्दूनां धर्मनिर्णयः व्यवहारनिर्णयश्चैतद्ग्रन्थानुसारेण स्यान्नाम एतद्विषये न किमप्यैतिह्यमद्य यावदुपलब्धम् ।

उत्तरकालीनैर्व्यवहारनिबन्धृभिर्नास्य व्यवहारेषु कश्चनोल्लेखः क्रियते ।

तस्यैतस्य पुस्तकं बहुतरमन्विष्यापि अलभता काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयसरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थं सम्पूर्णमेकं हस्तलिखितमासादितम् । तत्रैवापरं केवलं व्यवहारसारपुस्तकमप्यासादितम् । तत्र सम्पूर्णपुस्तकं 'क' इति संज्ञयाऽपरं च 'ख' सञ्ज्ञयाऽत्र व्यवह्रियते ।

आदर्शपुस्तकम् ।

तदेतत् 'क' पुस्तकं सम्पूर्णप्रायमपि जीर्णपत्रं क्वचित्कीटसन्दष्टाक्षरं संस्कारसारादिव्यवहारसारान्तैर्द्वादशभिरध्यायैरुपबृंहितमशुद्धिबहुलमपि दुर्लभतममस्ति । तस्यैवाह्निकसारीयपृष्टे 'सम्वत् १५६८ समये आश्विनवदि १३ शुक्रवासरे' इति लिखितम् । एवं तत्रैव मुखपृष्ठे (Title page) "सम्वत् १५६९ वैशाख वदि ७ शुक्रे" i. e. 7 th May 1512 A. D. इत्यङ्कितम् । एवं कर्मविपाकसारीय पुष्पिका(colophon)या अधस्तात् "सम्वत १५६९ समये काशिपुरी श्रीविश्वेश्वर चरण सन्निधाने" इति ; एवं तीर्थसारस्यान्ते "सम्वत् १५६८ वैशाखसुदि द्वितीया रवौ" इत्युल्लेखः ।

तदालोचनेन विक्रमीय १६ शतमशताब्द्या मध्ये वाराणस्यां लिखितमेतदित्यवगम्यते । लेखकश्चास्य महाराष्ट्रभाषाभाष्येव कश्चिदिति तत्र तत्र शोधपत्रपूरणादिस्थले तद्भाषालिखितत्वादवगतम् ।

किञ्च दानसाराद्यपृष्ठे "रामपण्डितानाम्" इति, तथा व्रतसारान्ते 'इदं नृसिंहप्रसादपुस्तकं धर्माधिकारि वासुदेवस्य, सन्देहो नास्ती' त्यालोचनात्सुप्रथितयशसः काशीस्थधर्माधिकारिवंशस्याधिपत्ये इदं पुस्तकमासीत्, इति असन्दिग्धम् ।

प्रायः एते रामपण्डिताः सुगृहीतनामधेयस्य नन्दपण्डितापराभिधानधर्माधिकारि-विनायक-पण्डितस्य पितृचरणा भवेयुः । स च १७ दशशताब्द्याः पूर्वार्द्धेऽभवदिति सुप्रसिद्धमेव ।

अपरं 'ख' पुस्तकमुपरितन पुस्तकस्यैव प्रतिलिपिरिति तदीयलेखकमहाशयानुसृत 'मक्षिकास्थाने मक्षिके'ति न्यायालोकनेन निश्चीयते । यत्र 'क' पुस्तकीयव्यवहारसारे कीटदष्टं तत्रास्मिन्न किमप्यक्षरं लिखितम् । अत इदं विशेषतः पाठान्तरादिकार्यसौकर्यं कर्तुं नापारयदिति सुज्ञेयम् । एवं बहुषु स्थलेषु खण्डितं चैतत् ।

एतद्द्वयमवलम्ब्य प्रकृतप्रकाशने प्रवृत्तः तत्तत्प्रमाणपाठसंशये

तत्तत्स्मृत्यादिग्रन्थानालोड्य तत्र तत्र यथामति संशोधनमकरवम् ।

यत्र नोपायान्तरेणापि सन्देहनिर्णयस्तत्र '?' इति प्रश्नचिह्नमयोजि । एवं निर्णयस्थले शुद्धं पूर्वं विलिख्य ततः ( ) चिह्नेऽशुद्धं न्यवेशि । कीटदष्टस्थलेष्वक्षराणि यथामति तर्कितानि, ग्रन्थान्तरोपलब्धानि वा [ ] इति चिह्नान्तर्गमितानि ।

एवमन्तेऽनुक्रमणीं मुनिनामादिसूचीं तत्र तत्र विशिष्टार्थप्रदर्शकं परिशिष्टं शुद्धयशुद्धिपत्रकं च निवेश्य यथा कथञ्चिदेतत्कार्यं समापयम् ।

तदेतद्व्यवहारसारपुस्तकं सरस्वतीभवनपुस्तकमालातः Princess of Walse Sarasvati Bhavan texts सम्पादयितुं पुरातनमीर्वाणवाङ्मयोद्धारधुरीणैः जिज्ञासूनामविरतं सदुपायप्रदर्शनव्रतदीक्षितैः प्राच्यप्रतीच्यानवद्यविद्यातत्त्वसम्यगूदर्शिभिः परमश्रद्धास्पदैः काशिकराजकीयप्रधानपाठशालाध्यक्षैः पण्डितप्रवरैः श्रीगोपीनाथ कविराज M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares महानुभावैराज्ञप्तः तत्प्रदर्शितपथमनुसरन्नेव अननुभूत सम्पादन कृत्यसम्भारोऽपि शनैःशनैरिदं कार्यं कर्तुमपारयमिति तेषां कृतज्ञतापूर्वकं स्मरणमेव मदुचितं मन्ये ।

एवं श्री ६ पूज्यचरण गणपति शास्त्रि मोकाटे गुरुवराणा(Prof. Govt. S. College, Benares.) ममोपाशीर्वचसा समाश्वस्तहृदयः कथङ्कारं तेषामानृण्यं सम्पादयितुमीहे न वेद्मि ।

सुकविप्रवर—साहित्यदर्शनरसिक श्रीनारायणशास्त्रि खिस्ते (Asstt. Librarian Saraswati Bhawana) महोदयैः सस्नेहहृदयैः संसूचितानर्थानुपयोज्य सफलः सन्नुपकारभारं तदीयं किल्सा वहामि ।

विषयसूचीनिर्माणादौ मन्मित्र पं० शङ्करकृष्ण जोशी साहित्याचार्य Post Acharya Scholar महाशयेन दत्तं साहाय्यमुपलभ्य सस्नेहं तमभिनन्दयामि ।

एवं कथं कथमपि विद्वज्जनाचरितसरणिमनुसरन्नपि प्रमाद खलितादौ सहृदयैर्विद्यावदातहृदयैः क्षन्तव्योऽयं जन इत्यभ्यर्थयते ।

काशीधाम
मि० चै. शु. श्रीरामनवमी सं० १९९१.

विद्वज्जनवशंवदः
टि० विनायक शर्मा.

व्यवहारसारीयविषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठम्
व्यवहारस्वरूपम्	१–१२
मङ्गलाचरणम्	१
विषयानुक्रमः	,,
व्यवहारलक्षणम्	२
व्यवहार-द्रष्टा	,,
क्षत्रियेतरस्यापि राज्ञो व्यव्दर्शकत्वम्	५
राज्ञ एव प्राधान्यं व्यव्दर्शने	६
व्यवहार-दर्शनम्	,,
राज्ञः सर्वभूतेषु साम्यवृत्तिः	७
व्यवहारदर्शनफलम्	,,
राज्ञोऽष्टदिक्पालांशत्वम्	८
व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वादि	९
व्यवहार–पदानि	१२
व्यवहार-पदत्वम्	१२
व्यवहारपदानि मनूक्तानि	१३
,, ,, नारदोक्तानि	,,
व्य. पदानामवान्तरभेदाः	१४
'धर्मश्च व्यवहारश्चे'ति नारदोक्तानां धर्मादीनां पादत्वशङ्का-निरासौ	१५
सभा—	१६
सभा-देशः	
अनियुक्त-प्रेक्षकाणां व्यवहारमध्ये	

विषयः	पृष्टम्
भाषणादौ विनयः	१७
सभ्य-धर्माः	,,
राज्ञोऽनवसरे ब्राह्मणो नियोक्तव्यः	१९
तदभावे क्षत्रियो वैश्यो वा	,,
न शूद्रः सभ्यतया नियोज्यः	,,
सभ्य-संख्या	,,
बृहस्पति मतेन सा	२०
व्यवहार (विभाग) कालः	,,
[वर्ज्याः] तिथयः	,,
सभायाश्चातुर्विध्यम्	,,
वर्ज्याः सभ्याः	२१
प्राड्विवाक निरुक्तिः	,,
सभाया दशाङ्गानि	२२
तत्तत्कार्याणि च	,,
यथाविधिविचारफलम्	२३
वैपरीत्ये दोषः	,,
सभ्यफलम्	,,
विपत्तौ दोषः	,,
अयथावादिसभ्यप्राड्विवाकयोर्दण्डः	२४
सभोपवेशन-प्रकारः	२५
व्यवहारदर्शनप्रकारः	,,
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रानुसारिता व्यवहारस्य	२६
धर्मशास्त्रम्	,,
अर्थशास्त्रम्	,,
तयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रादरः	,,

विषयः	पृष्ठम्
व्यवहारदर्शनारम्भे लोकपालेभ्यः प्रणतिः	२७
कार्यार्थिनं प्रति राज्ञः प्रश्नः	,,
ततः कार्यनिवेदनम्	,,
कार्यनिवेदनस्य व्यवहारविषयत्वम्	,,
एकस्यैकेन बहुभिर्वा वादः	,,
'एकस्य बहुभि'रित्यादिवचनस्य तु भिन्नसाध्यविषयता	,,
विज्ञापनोत्तरं राज्ञा प्रतिवाद्याकरणम्	२८
नागरिकाद्याकारणम्	,,
पूर्ववादिनः प्रतिज्ञा	,,
सा च लेख्यरूपा	,,
पूर्ववादिनः प्रतिज्ञा	,,
लेख्यलिङ्गादि	,,
पक्षदोषाः तदुदाहरणानि	,,
सम्वत्सरस्यार्थव्यवहारोपयोगिता	२९
एवं मासादीनामपि	,,
पक्षाभासा वर्जनीयाः	,,
उत्तरम् (प्रतिवादिनः)	,,
उत्तरभेदाः	,,
उत्तरलक्षणम्	३०
उत्तर चातुर्विध्यं सलक्षणम्	,,
उत्तराभासाः	३१
तदुदाहरणानि	३२
उत्तरसङ्करः	३३
प्रतिज्ञातार्थसाधनोल्लेखः	३४

विषयः	पृष्ठम्
आसेधविधिः	३५
आसेधपदार्थः	,,
अकल्पादीनामनासेधः	,,
व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वोपसंहारः	३६
सम्प्रतिपत्त्युत्तरे द्विपाद एव व्यवहारः	,,
पूर्ववादं परित्यज्यान्यवादारम्भे प्रत्यभियोगनिषेधः	,,
कलहसाहसयोः प्रत्यभियोगप्रतिप्रसवः	३७
प्रतिभूरुपादेयः	
प्रतिभुवोऽभावे भृत्याय वेतनदानम्	,,
अभियोगादौ दुष्टलक्षणम्	,,
निर्णेतृनिर्णयः	३८
राजा मुख्यो निर्णेता	,,
तदभावे ब्राह्मणः	,,
प्राड्विवाकः	,,
अमात्यो विप्रः	
तदभावे क्षत्रियो वैश्यो वा	,,
राजादिभिः सम्भूय निर्णयः कर्तव्यः	३९
क्रिया–प्रमाण–प्रकरणम्	४०
क्रिया द्वैविध्यम्	,,
मानुषक्रियाभेदः	,,
दैवीक्रियाभेदाः	,,
उभयोर्मानुषीक्रियाप्राबल्यम्	,,
तत्रापि लेख्यप्राबल्यम्	४०
क्वचित्साक्षिणः प्राबल्यम्	,,
भुक्तेः प्रधानताः	,,

विषयः	पृष्ठम्
दैविक क्रियाविचारः	४०
साक्षिसत्त्वेऽपि दिव्येन निर्णयः	४१
दिव्येन निर्णयेव्यासवचनम्	,,
क्वचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पः	,,
क्वचित् दिव्यलेखयोर्विकल्पः	४२
ऋणादौ लेखादिप्रामाण्यम्	,,
भुक्तिलेखयोः प्रधानाप्रधानभावः	,,
ऋणादिशोधनम्	,,
व्यवस्थितप्रमाणेन निर्णयः कर्तव्यः	४३
प्रमाणाभावे राजेच्छया निर्णयः	,,
विशेषेण प्रमाणनिरूपणम्	४३
प्रमाणभेदः	४४
विशुद्धागमस्य स्वत्वहेतुता	,,
परिभोगभेदाः	,,
आगमसहितस्य भोगस्य प्रामाण्यम्	४५
अभियुक्तस्य ऋणोद्धारः	,,
तस्मिन्मृते तद्रिक्थहारिणा तदुद्धरणम्	,,
नृपेणाधिकृतानां पुगादीनां व्यवहारविधौ प्रामाण्यम्	,,
कुलादिषूत्तरोत्तरं प्राबल्य निर्णयः	,,
बलादिकृतव्यवहारनिषेधः	,,
मत्तादिकृतव्यवहारासिद्धिः	,,
गुरुशिष्यादिविरोधे व्यवहारासिद्धिः	,,
प्रणष्टाधिगतस्य धनस्य धनिने दानम्	,,
नष्टस्वामिकस्य धनस्य त्र्यब्दं नृपसविधे स्थितिः	४६

विषयः	पृष्ठम्
अधिगते धने राजग्राह्यो भागः	४७
राजा धनं द्विजान्दिद्यात्	४७
भूमिधनयोः परोपभोगे हानिप्रमाणम्	,,
अपरोक्षपरोपभोगे तु राजदण्डः	,,
गृह्यादिविवादे लिखितादीनां प्रामाण्यम्	४८
भुक्तेः प्राबल्यम्	४९
स्थावरभेदाः	,,
सागमभोगसिद्धिः	५०
साक्षिनिरूपणम्	५१
साक्षिभेदाः	,,
कृताकृतभेदेन साक्षिद्वैविध्यम्	,,
लिखितादिभेदेन कृतः पञ्चविधः	,,
प्रामादिभेदेन अकृतः षड्विधः	५२
साक्षिभेदविवरणम्	,,
साक्षिप्रयोजनम्	५४
कीदृशाः साक्षिणः	,,
त्रिभ्योऽन्यूनाः साक्षिणः	५५
सजातीया एव साक्षिणः	,,
स्त्रीणां स्त्रिय एव साक्षिण्यः	,,
साक्ष्ये वर्ज्याः	,,
दासादयो न साक्षिणः	५६
त्रिपादीनां साक्षित्वाभावे बीजम्	,,
बृहस्पत्युक्ता साक्षिणां संख्या	,,
कुल्यादीनां गुरूक्तानि लक्षणानि	५७
पुनर्न्याये सभ्यसहितोऽध्यक्षः साक्षी	५८

विषयः	पृष्ठम्
सीमादोषादौ ग्रामः साक्षी	,,
साक्षिश्रावणम्	,,
साक्षिणामुक्तिप्रकारः	६०
ज्ञात्वाप्यनिवेदने कूटसाक्षिवद्दण्डः	,,
कौटसाक्ष्ययुक्ताः व्यवहाराः निवर्तनीयाः	६१
द्वैधे बहुमताद्यादरः	,,
साक्षिसत्यासत्यत्वे जयपराजयौ	,,
साक्षिसम्भवे दिव्यनिषेधः	,,
असत्यसाक्ष्ये अदोषः	६२
लेख्यनिरूपणम्	६३
शासनजानपदभेदेन लेख्यं द्विविधम्	,,
जानपदद्वैविध्यम्	,,
राजशासनं त्रिविधम्	,,
लौकिकशासनं सप्तविधम्	,,
वसिष्ठोक्तं राजशासनं चतुर्धा	,,
बृहस्पत्युक्ताः लेख्यभेदाः	,,
लेख्यलेखनप्रकारः	,,
गुरूक्तभागलेख्यादिविवरणम्	६५
लेख्यलेखनप्रकारः	,,
व्यासोक्ताश्चीरकाद्यष्टभेदाः	६७
कीदृशं लेख्यं प्रमाणम्	७०
कूटलेख्यम्	७१
लेख्यसंशयोद्धारोपायाः	,,
दिव्यप्रकरणम्	७३
दिव्यपरिगणनम्	,,

विषयः	पृष्ठम्
वस्तुतः पंच दिव्यानि मुख्यानि	,,
अभियोगनुसारेण दिव्यव्यवस्था	७४
गुरुकार्येषु महादिव्यानि	,,
शङ्कामात्रेषु तण्डुलकोषादीनि	,,
शपथा अल्पे	,,
दिव्यशपथयोर्भेदः	,,
धनतारतम्येन दिव्यव्यवस्था	७५
सुवर्णादिपरिमाणम्	७६
जातिभेदेन दिव्यव्यवस्था	७७
क्लीबादीनां विशेषः	७८
दिव्यानधिकारिणः	,,
दिव्यकालः	,,
दिव्यदेशाः	,,
सर्वसाधारणेतिकर्तव्यता	७९
अथ तुलादिव्यम्	८१
तत्प्रकारः	,,
अथ अग्निदिव्यः	८४
तत्र विशेषः	,,
मण्डलानि	,,
मण्डलदेवताः	८५
मण्डलप्रमाणम्	,,
अग्निदिव्ये इतिकर्तव्यता	,,
अथ जलविधिः	८८
उदकाभिमन्त्रणम्	,,

विषयः	पृष्ठम्
योग्यजलम्	,,
इतिकर्तव्यता	,,
अथ विषविधिः	९२
विषाभिमन्त्रणम्	,,
मध्याह्नादौ विषदिव्यनिषेधः	९३
ऋतुविशेषे तन्निषेधः	,,
वर्ज्यविषाणि	९४
ऋतुविशेषे विषप्रमाणम्	,,
अथ कोषदिव्यम्	९५
तण्डुलविधिः	,,
तप्तमाषविधिः	९६
फालविधिः	९८
धर्मजविधिः	,,
द्रव्याल्पत्वादौ शपथाः	९९
दिव्यविशेषेण दण्डतारतम्यम्	,,
अथ निर्णयचरणः	१००
निर्णयस्य चत्वारः प्रकाराः	,,
जेतृजितयोः क्रमेण पूजादण्डौ	१०१
जयपत्रदानम्	,,
धनदाने विशेषः	,,
धनाभावे अनुकल्पः	१०२
निह्नवकारिणो दण्डविशेषः	,,
दण्डद्वैविध्यम्	१०३

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठम्
शारीरदण्डभेदाः	,,
अर्थदण्डभेदाः	,,
शारीरदण्डविभागे मतभेदः	१०४
योग्युक्तं दण्डचातुर्विध्यम्	,,
पुरुषतारतम्येन दण्डव्यवस्था	,,
ब्राह्मणस्य वधदण्डनिषेधः	,,
वर्णविशेषेण दण्डतारतम्यम्	१०५
दण्डपरिभाषा	,,
अपराधावृत्तौ दण्डविशेषः	१०६
अयुक्तामात्यादेर्दण्डः	,,
साक्षिदोषे दण्डः	,,
यथाशास्त्रं निर्णये फलम्	,,
अथ ऋणादानम्	१०७
निर्णयस्याष्टविधत्वम्	,,
जयपत्रलक्षणम्	,,
धनदानधर्माः	१०८
वृद्धिग्रहणम्	५०९
वृद्धिप्रकाराः	,,
धनभेदेन वृद्धितारतम्यम्	११०
दापनप्रकारः	११४
उत्तमर्णस्य दौर्बल्ये व्यवस्था	,,
अधमर्णस्य दौर्बल्ये व्यवस्था	११५
उपचर्यार्थं प्रयुक्ते धने वृद्धिसत्त्वासत्त्वे	११६
सधनऋणिकविषये	,,
ऋणिकस्य धनाभावे अन्योऽर्थो दाप्यः	,,

विषयः	पृष्ठम्
ऋणदानाशक्तौ पुनः क्रिया	११६
वृद्धिदानाशक्तौ विशेषः	,,
सवृद्धिकऋणदानाशक्तौ	११७
लेख्यदानोत्तरं वृद्धिग्रहणाधिकारः	,,
ऋणानपाकरणे प्रत्यवायः	११८
साक्षिसमक्षमृणप्रतिदानम्	११९
प्रतिदानोत्तरं शुद्धपत्रलेखनम्	,,
ऋणप्रतिदातृविषये	,,
सति सम्भवे ग्राहकेणैव देयम्	,,
तदभावे पुत्रैः	,,
पुत्रदेये वृद्ध्यभावः	१२०
पैतामहादौ विशेषः	,,
पैतामहादिऋणदाने क्रमः	,,
कुटुम्बार्थमृणम्	,,
पतिपत्न्योः परस्पर-ऋणादानम्	१२१
पुत्रकृतं पित्रा न देयम्	,,
कुटुम्बार्थमृणं कुटुम्बिना सर्वं देयम	,,
तदभावे तद्धिक्थहरैर्देयम्	,,
देयऋणापवादः	१२१
कर्त्रन्तरसमवाये ऋणदानक्रमः	१२२
योषिदधीनजीवनानां योषित्कृतर्णदानम् ।	,,
पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादः	,,
भार्या पुत्रश्च दासश्चेति वचनस्य स्वातन्त्र्यमात्रनिषेधे तात्पर्य्यम् ।	१२३
पुत्रऋणदानप्रतिप्रसवः	,,
कुटुम्बार्थादेः सर्वस्य देयता	,,

विषयः	पृष्ठम्
पित्रादौ प्रोषिते ऋणदानकालः	१२४
अप्राप्तव्यवहारस्य ऋणदानानाधिकारः	,,
श्राद्धे तु सोऽप्यधिकारी	,,
अनेकऋणदातृसमवाये	,,
परपूर्वाः नारदोक्ताः स्त्रियः	१२५
अथ प्रातिभाव्यनिर्णयः	
चतुःप्रकारः प्रतिभूः	१२६
तदुदाहरणानि	,,
अन्यमतेन तदुदाहरणानि	१२७
दर्शनप्रतिभुवः कर्म	,,
दर्शनाय कालः	
काले यो न दर्शयति तं प्रति	१२८
दानप्रत्ययप्रतिभुवोः कर्म	,,
प्रत्यर्पणप्रतिभुवः कर्म	,,
दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोर्विशेषः	,,
प्रतिभूग्रहणनिमित्तम्	१२९
दर्शनप्रत्ययप्रतिभूमरणे तत्पुत्रान्प्रति	,,
दानप्रतिभूमरणे	,,
प्रतिभूदत्तप्रतिक्रिया	१३०
तत्र हिरण्यविषये	,,
पश्वादौ	,,
प्रीतिदत्तादिविषये	१३१
दर्शनप्रतिभूविशेषः	,,
अथ आधिनिरूपणम् ।	,,
आधिलक्षणं तत्प्रकाराश्च	,,

विषयः	पृष्ठम्
तद्विवेचनम्	१३२
आधौ प्रकारान्तरम्	,,
भारद्वाजमतेन पुनः प्रकारान्तरम्	,,
नाशहासादौ मूलहानिः	१३३
आधेर्भोगासारत्वयोः	,,
देवराजोपघाते तु विशेषः	,,
अपूर्ण एवावधौ आधिभोग-	
निषेधः	१३५
स्वल्पाधिभोगे धनिनो मूलदानम्	,,
अन्यथा दोषः	,,
आधिभोगनिष्क्रयः	,,
आधेरसारत्वे अन्य आधिः	,,
कार्यो धनं वा देयम् ।	,,
आधिस्वत्वध्वंसादिविषये	१३६
योग्युक्तो विशेषः	,,
अत्र कालनियमः	,,
'आधिः प्रणश्येद्द्विगुण' इत्यस्यापवादः	,,
आधिमोक्षणम्	१३७
आधिमोक्षाभावे धनिनः स्तेयदोषः	,,
धनिकासंनिधाने तत्कुलादाधिग्रहणम्	,,
प्रयोजकाद्यभावे	,,
धारणिकासंनिधाने धनिकेन आधिक्रयः	,,
अथ आधिसिद्धिविषये	१३८
भोग्याधौ विशेषः	,,
क्षयाधिः	,,
वृद्ध्यर्थं एव आध्युपयोग इति परिभाषायाम्	,,

विषयानुक्रमः ।

षयः	पृष्ठम्
आधिप्रसङ्गादन्यो विशेषः	१३९
आधिमोचनम्	,,
अथ निक्षेपविधिः	१४१
निक्षेपस्वरूपम्	,,
औपनिधिकद्रव्यम्	,,
न्यासोपनिधिस्वरूपः	१४२
निक्षेपस्थापनाविधिः	,,
निक्षेपस्थापनार्हाः	,,
स्थानादिपरीक्षा	,,
निक्षेपद्वैविध्यम्	,,
अनवेक्षानिषेधः	,,
निक्षेपप्रतिदानम्	,,
प्रत्यनन्तरे निक्षेपादानम्	,,
पालयितुःफलम्	१४३
प्रतिदानापवादः	,,
स्वाम्याज्ञां विना निक्षेपोभोगे दोषः	,,
सोदयोपभोगे वृद्धिप्रमाणम्	,,
याचितादौ निक्षेपतुल्यन्यायः	१४४
मिथ्यावादे दिव्यादिना प्रत्ययः	,,
याचिताप्रतिदाने दण्डः	,,
अथ सम्भूयसमुत्थानम्	१४६
तत्स्वरूपम्	,,
सं० स० अधिकारिणः	,,
नाणकविश्वाद्युपयोगः	,,
सं० स० अनधिकारिणः	१४७